

WeCAN

Nutrition
Rights
Coalition

पोषण निर्धार बांधत

आदिवासी विकास विभाग अंतर्गत कम्युनिटी अॅक्शन फॉर न्युट्रिशन (कॅन) प्रक्रियेचे वार्तापत्र

वर्ष - पहिले, अंक दुसरा, मे, २०१९

» कॅन्सटोरी

पोषणासाठी पॅसा!

पॅसा PESA (पंचायतस एक्सटेंशन टू शेड्युल्ड एरिया) हा अधिनियम भारत सरकारने १९९६ मध्ये पारित केला. स्वशासनाच्या माध्यमातून विकासाचे उद्दिष्ट या कायद्यातून अपेक्षित आहे. कॅन प्रक्रियेच्या माध्यमातून पॅसा, स्वशासन व पोषणसेवांची सांगड घातली जाते आहे. या वैशिष्ट्यपूर्ण घडामोडीची नोंद...

» याशिवाय या अंकात ... □ WECAN शिलेदार □ WECAN खबर □ WECAN प्रांगण

संपादक :
शैलेश डिखळे, विनोद शेंडे
कार्यकारी संपादक :
प्रशांत खुंटे
संकलन :
नितीन घाटगे, सचिन साठे,
भाऊसाहेब आहेर, मानसी श्रौटी
वितरण :
मीना इंदापूरकर, रविंद्र मांडेकर

सल्लागार मंडळ :
डॉ. अशिष सातव, महान ट्रस्ट मेळघाट
ल. गो. ढोके, आदिवासी विकास विभाग
डॉ. अभय शुक्ला, ए. जी. सी. ए. सदस्य
डॉ. सतीश गोगुलवार, आम्ही आमच्या आरोग्यासाठी
डॉ. शुभलक्ष्मी अय्यर, आरोग्य व पोषण तज्ज्ञ
डॉ. मुहम्मद सफवान पटेल, आदिवासी विकास विभाग
फातीमा मुल्ला, आदिवासी विकास विभाग
प्रकाशक : साथी द्वारा पोषण हक्क गट, महाराष्ट्र

सहयोगी संस्था
आम्ही आमच्या आरोग्यासाठी
(गडचिरोली), जनार्थ आदिवासी
विकास संस्था (नंदूरबार),
कामगार व मजूर संघ -
कष्टकरी संघटना (पालघर),
वननिकेतन (ठाणे), वचन
(नाशिक), दिशा संस्था (रायगड),
रचना सोसायटी फॉर सोशल
रिक्तस्ट्रक्शन (पुणे)

मुखपृष्ठ - कला निर्देशन
प्रदीप खेतमर,
आर्ट अॅडव्हर्टायझिंग
मुद्रित शोधन :
शारदा महल्ले
मुद्रक :
एन. आर. एंटरप्रायझेस,
पुणे
(खासगी वितरणासाठी)

पोषण 'मूल्यां'चा शिधा

» सहा महिने ते तीन वर्षे वयोगटातील बालके अंगणवाडीत येऊन पोषण आहार घेऊ शकत नाहीत. हे लक्षात घेऊन अशा बालकांसाठी टि.एच.आर अर्थात 'टेक होम रेशन' ही योजना राबवली जाते. पण या योजनेतील अनेक त्रुटी वेळोवेळी पुढे आल्या आहेत. स्थानिक खाद्य संस्कृती, उपयुक्ततेच्या मानाने या योजनेवर होणारा वारेमाप खर्च, लाभार्थ्यांची या बंद पाकीट आहाराबद्दलची उदासीनता इत्यादी पाहता ताजा आहारच उपलब्ध केला जावा अशी मागणी तज्ज्ञ व सामाजिक संस्था-संघटनांकडून केली जात होती. या मागणीस न्यायालयाच्या आदेशामुळे दुजोरा मिळाला आहे, त्यामुळे काही जिल्ह्यांत बंद पाकिटांऐवजी आता कच्चा शिधा उपलब्ध केला जाणार आहे. या घडामोडीचे स्वागत...

एकात्मिक बाल विकास योजना (आय.सी.डी.एस.) हा महिला व बाल विकास विभागामार्फत राबवला जाणारा देशातील सर्वात मोठा कार्यक्रम मानला जातो. या योजनेअंतर्गत पूरक पोषण आहार, लसीकरण, आरोग्य तपासणी, संदर्भ सेवा, आरोग्य व पोषण शिक्षण दिले जाते. त्याचप्रमाणे तीन ते सहा वर्षे वयोगटातील बालकांना अंगणवाडीतून पूर्वप्राथमिक शिक्षणही या योजनेतून दिले जाते. सहा वर्षांखालील बालकांचे पोषण व आरोग्यविषयक स्थितीत सुधारणा घडवणे हे 'एकात्मिक बाल विकास योजने'चे उद्दिष्ट. ते पूर्ण करण्यासाठी ३०० दिवस पूरक पोषण आहार देण्याची तरतूद या योजनेत करण्यात आली आहे. कुपोषणावर मात करण्यासाठी आणि कुपोषणामुळे होणारे बालमृत्यू रोखण्यासाठी प्रभावी आरोग्यसेवांसोबतच पूरक पोषण आहाराचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. त्यामुळे या योजनेतून अंगणवाडीतील बालकांना मिळणारा अहाराक साअ सावा, २ आअ आहारातील पोषणमूल्य, अहाराचे वरूप, प्रमाण इत्यादींमुळे वेळोवेळी चर्चेत येतात. 'टेक होम रेशन' या योजनेशी नागडित चर्चाही याच दृष्टीने महत्त्वाची आहे.

सहा महिने ते तीन वर्षे हा काळ कुपोषणाच्या दृष्टीने संवेदनशील असतो. या काळात बालकांना योग्य प्रमाणात उष्मांक व प्रथिने मिळायला हवीत. पण या वयोगटातील बालकं अंगणवाडीत येऊन आहाराचं सेवन करू शकत नाहीत. त्यामुळे टेक होम रेशन ही योजना सुरू झाली. या योजने अंतर्गत शिरा, उपमा आणि सत्तू अशा आहारांची पाकिटे उपलब्ध केली जाऊ लागली. पण या पाकीटबंद आहाराबद्दल विविध तक्रारी पुढे येत आहेत.

विशेषतः आदिवासी भागात या बंद पाकिटातील आहाराबद्दल उदासीनता आढळते. त्याचं एक कारण आहे, त्या त्या भागातील खाणपाणविषयक सवयी! प्रत्येक भौगोलिक भागाची वैशिष्ट्यपूर्ण खाद्यसंस्कृती असते; त्यानुसार स्थानिक अन्नधान्यांचा समावेश

आहारात होत असतो. सवयीचा नसलेला खाद्यपदार्थ ताटात आला तर मोठी माणसंही नाकं मुरडतात. जो पदार्थ आपल्या परिचयाचा नाहीत गोबालकांनादेतानाहीलोकसंशंकितसतात.हीचबाबटेकहोमरेशनच्याआहाराबाबतआढळते.

एका अभ्यासातून टेक होम रेशनचं वास्तव अधोरेखित झाले आहे. महाराष्ट्रातील स्वयंसेवी संस्था-संघटनांच्या पुढाकारातून स्थापन झालेल्या 'पोषण हक्क गटा'ने हा अभ्यास केला आहे. त्यानुसार केवळ ११ टक्के बालकेच पाकीटबंद आहाराचे सेवन करतात असे आढळले आहे. त्याचप्रमाणे बऱ्याच ठिकाणी टि.एच.आर.चीपाकिटेफेकूर्नादलीजतातातकिंवाजनावरांचेछाद्य म्हणून त्यांचा वापर होतो असेही दिसून आले आहे. पाकीटबंद आहाराची चव निकृष्ट आहे, या आहाराला उग्र गंध आहे किंवा काही ठिकाणी पाकिटांमध्ये अळ्या आढळल्या अशा तक्रारीही पुढे आल्या आहेत. त्यामुळे ही योजना आपल्या उद्दिष्टानुसार अपेक्षित परिणाम साधत नसल्याचे दिसत आहे. या तथ्यांच्या आधारेच स्वयंसेवी संस्था अनेक दिवसांपासून स्थानिक पातळीवर ताजा शिजवलेला आहार उपलब्ध करावा ही मागणी करत आल्या आहेत. खासगी पुरवठादारांकडून दिल्या जाणाऱ्या या बंद पाकिटांवर होणारा खर्चही स्थानिक पातळीवरील आहाराच्या तुलनेत वारेमाप आहे हे देखील वारंवार सांगितले गेले आहे.

वरील पार्श्वभूमीवर सर्वोच्च न्यायालयातही टेक होम रेशन योजनेचा प्रश्न उपस्थित केला गेला होता. समोर आलेल्या तथ्यांच्या आधारे माननीय न्यायालयाने टि.एच.आर. पुरवठा करणाऱ्या १८ संस्थांचे आहार वितरित करण्याचे कंत्राट रद्द करण्याचे आदेशही दिले होते. त्याचप्रमाणे या पुरवठादारांकडून आहार वितरण बंद केल्याने पर्यायी व्यवस्था करण्याचे निर्देशही प्रशासनाला दिले गेले होते.

सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्देशानुसार सुधारित शासन निर्णय काढण्यात आला. या निर्णयानुसार आता कच्चा शिधा स्थानिक पातळीवर उपलब्ध करण्याचा आदेश देण्यात आला आहे. त्यानुसार गहू, मसूर डाळ, मिरची, हळद, मीठ, सोयाबीन तेल, मूग डाळ, चवळी, मटकी इत्यादी अन्नधान्यांचा पुरवठा केले जाणे अपेक्षित

आहे. सदर कच्चा शिधा दोन पाककृतीनुसार उपलब्ध केला जाणार आहे. आहार शिजवण्यासाठी अपेक्षित अन्नधान्याच्या गरजेप्रमाणे पूर्वनिश्चित वजनांची पाकिटे आता पुरवली जातील. या पाककृतींमधून बालकांना ६०० किलोकॅलरी उष्मांक व १५ ते २० ग्रॅम प्रथिने तर गरोदर व स्तन्यदा माता आणि किशोरवयीन मुलींसाठीही अशीच पाकिटे दिली जातील. सदर आहार देण्यासाठी प्रति लाभार्थी प्रति दिन सहा महिने ते तीन वर्षे वयोगटातील बालकांसाठी आठ रुपये, स्तन्यदा माता व किशोरवयीन मुलींसाठी साडे नऊ रुपये आणि कुपोषित बालकांकरिता १२ रुपयांची तरतूद करण्यात आली आहे.

कच्चा शिधा पुरवण्याची ही तरतूद तात्पुरत्या स्वरूपातील आहे. तसेच ती विशिष्ट भौगोलिक प्रदेशापुरतीच मर्यादित आहे. असे असले तरी हे एक पुढचे पाऊल आहे. बंद पाकिटांतील आहार अनेक

ठिकाणी अजूनही वाया जात आहे, त्यावर केला जाणारा खर्च कुपोषित बालकांच्या जीवावर बेतणारा आहे हे त्याहूनही दाहक वास्तव आहे. पोषण हक्क गटाने केलेल्या अभ्यासानुसार स्थानिक पातळीवर शिजवलेला ताजा आहार सेवन करण्याचे प्रमाण ८८ टक्के आहे. हे लक्षात घेता काही जिल्ह्यात का होईना कुपोषित बालकांच्या पोटात ताजा आहार जाणार आहे. त्या अनुभवाच्या आधारे संपूर्ण महाराष्ट्रातच ताजा आहार शिजवला जाईल नि त्यासाठी कच्चा शिधा पुरवला जाईल ही आशा पल्लवीत झाली आहे. महाराष्ट्र

शासनाने खास शासन निर्णय प्रसारित करून काही जिल्ह्यांमध्ये कच्चा शिधा पोहोचवण्याचे आदेशही काढले आहेत. हा कच्चा शिधा आपल्या अंगणवाडीत एव्हाना पोहचूही लागला असेल, तो केवळ शिधा नसून पोषणसेवांचा प्रभाव वाढवणारे एक मूल्य आहे हे आपण लक्षात घ्यायला हवे. म्हणूनच 'पोषणमूल्य' असलेल्या या शिध्याचे सहर्ष स्वागत !

पोषणासाठी पसा!

पेसा (PESA) हा अधिनियम भारत सरकारने १९९६ मध्ये पारित केला. आदिवासी क्षेत्रात स्वशासनाच्या माध्यमातून विकासाचे उद्दिष्ट या कायद्यातून अपेक्षित आहे. पण गावपातळीवर पेसाबद्दल अजूनही अपेक्षित जागृती झालेली नाही. कॅन प्रकल्पाच्या माध्यमातून पेसाचा आधार घेऊन जागृती होत आहे. पेसा-स्वशासन व पोषणसेवांची सांगड घालून पोषणसेवांचा दर्जा सुधारण्याचा प्रयोग कॅन प्रक्रियेतून आकाराला येत आहे.

नाशिक जिल्ह्यातील चौदा गावांमध्ये नुकतीच एक वॅशिष्टपूर्ण गोष्ट घडली. या गावांतील अंगणवाड्यांमध्ये धान्य पाठवणव अत्र शिजवण्याची भांडी नव्हती. हा पसण पेसा अंतर्गत विशेष ग्रामसभेत चर्चेला आणला गेला. या भांड्यांसाठीचा निधी 'पेसा'मधून उपलब्ध झाला. म्हटलं तर ही घडामोड साधारण वाटेल. पण ती तितकी सामान्य नाही. या घटनेला आदिवासी स्वशासन व कुपोषणाच्या प्रश्नावर स्थानिक पातळीवर तोडगा काढता येऊ शकतो या आशेची किनार आहे.

'कम्युनिटी अॅक्शन फॉर न्युट्रिशन' (कॅन) ही प्रक्रिया २०१८ पासून महाराष्ट्रातील इतर जिल्ह्यांप्रमाणेच नाशिकमध्येही राबवली जात आहे. कुपोषणात लोकसहभागातून आमूलाग्र घट घडवून आणणे हे या प्रक्रियेचे उद्दिष्ट. कुपोषण हा केवळ आरोग्य किंवा महिला व बाल विकास विभाग या शासकीय कार्यालयांनी हाताळण्याचा प्रश्न नाही. या प्रश्नावर बहुविध मार्गांनी हस्तक्षेप केला तरच काही प्रभावी उपाययोजना शक्य आहेत. यामुळे कॅन प्रक्रियेतूनच नाशिकमध्ये राबवली जात आहे. यामुळे कॅन प्रक्रियेतूनच नाशिकमध्ये राबवली जात आहे. यामुळे कॅन प्रक्रियेतूनच नाशिकमध्ये राबवली जात आहे.

'वचन' संस्थेच्या माध्यमातून नाशिकमध्ये कॅन प्रक्रिया राबवली जात आहे. या प्रक्रियेचे नाशिकमध्ये राबवण्याचे कॅन प्रक्रियेच्या माध्यमातून अंगणवाड्यांना भेटी देऊ लागलो. तेव्हा टाकीदेवगाव या गावातील अंगणवाडीत धान्याच्या गोणी उघड्यावर ठेवलेल्या आढळल्या. या धान्याला उंदीर-घुशी लागण्याचा धोका होता. अन्य कारणांनी या धान्याची नासधुसही शक्य होती. धान्य ठेवलेल्या पिशव्यांची हालतही खराब होती. त्यामुळे हे धान्य सुरक्षित का ठेवलेले नाही, अशी विचारणा आम्ही केली. तेव्हा समस्या लक्षात आली..." वचनच्या हौसा खाडे, जयश्री तांबट, सुरेश बसरे व साथीशी जोडलेले संदीप ढगळे या कार्यकर्त्यांनी आपल्या

कार्यक्षेत्रातील सर्वच अंगणवाड्यात वरील समस्येच्या अनुषंगाने माहिती घेतली. तेव्हा ही एक सार्वत्रिक समस्या असल्याचे समजले. त्याचप्रमाणे अमृत आहार योजनेसाठीचा आहार शिजवण्यासाठी भांडी नसल्याची समस्याही अंगणवाडी सेविकांनी कार्यकर्त्यांना सांगितली.

'भारतरत्न डॉ. ए. पी. जे. अ. अब्दुलक लाम अमृत आहार योजने अंतर्गत गरोदर व स्तन्यदा मातांना एक वेळचा ताजा आहार शिजवून देणे अपेक्षित आहे. या योजनेतून आलेले धान्य, अंडी, केळी हे साहित्य ठेवण्यासाठी सुरक्षित जागा मात्र अंगणवाड्यांमध्ये नाही. त्याचप्रमाणे हे अन्न शिजवण्यासाठी भांडीदेखील पुरवण्यात आलेली नाहीत. टाकीदेवगाव सारखीच अवस्था देवगावमध्येही कार्यकर्त्यांना आढळली. त्यानंतर या समस्येवर हस्तक्षेप करण्याचा निर्णय संस्थेने घेतला. त्यानुसार गावपातळीवरच काहीतरी मार्ग काढण्याचे ठरले. पेसा अंतर्गत आदिवासी गावांकरिता विशेष निधीची तरतूद आहे. 'ही तरतूद या कामांसाठी का उपयोगात आणू नये?' अशी कल्पना चर्चेतून पुढे आली. कारण कॅन प्रक्रियेतील प्रशिक्षणांदरम्यान पेसाबाबतची माहिती कार्यकर्त्यांना मिळाली होती. खरेतर पेसाबाबत गावपातळीवर शासनाकडून माहितीसत्रांचे आयोजन होत असते. पण प्रभावी जनजागृतीअभावी पेसाच्या निधीचा अपेक्षित विनियोग अजूनही होताना दिसत नाही. याबाबत गडचिरोलीतील अनुभव नोंदवण्यासारखा आहे.

गडचिरोलीमध्ये 'आम्ही आमच्या आरोग्यासाठी' ही संस्था कॅन प्रक्रिया राबवीत आहे. ही संस्था आदिवासी स्वशासनाकरिताही स्थानिक पातळीवर सक्रिय आहे. पोषण सेवांबाबत पेसा निधीच्या अनुषंगाने बद्दल संस्थेच्या विजयालक्ष्मी वघारे माहिती देताना म्हणाल्या, "पेसा निधीचा विनियोग गावकऱ्यांच्या सल्लामसलतीने व्हावा हे खरे असले, तरी तसे घडताना मात्र दिसत नाही. आमच्याकडे मणापूर, भाकरोंडी व बेलनवाडी या गावांमध्ये पेसा निधीतून प्रोटिनची पावडर खरेदी करण्यात आली आहे, तर देवगाव

महाराष्ट्र शासनाच्या आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेत महत्त्वाच्या पदावर कार्याचा अनुभव असलेल्या आहार व पोषण तज्ज्ञ डॉ. शुभलक्ष्मी अय्यर यांनी पेसा निधीतून पोषण सेवांच्या सुधारणांसाठी काही कल्पना सुचवल्या आहेत. कॅनच्या माध्यमातून या कल्पनांवर कृती घडवण्यासाठी पुढाकार घेऊया !

- १) ग्रामसभेच्या माध्यमातून पेसा फंडातून गावपातळीवर परसबागा (किचन गार्डन) हा उपक्रम राबवता येऊ शकतो. पोषक घटक असलेल्या भाज्या, फळीं कवाराना भाज्यांची लागवड सेंद्रीय पद्धतीने परसबागांमध्ये करता येऊ शकते. या भाज्या अंगणवाडीतील बालकांना नियमित देता येऊ शकतात.
- २) पाणी शुद्धिकरणासाठी पेसा फंडाचा वापर करता येऊ शकतो. निर्जंतुक पाणी उपलब्ध झाल्याने साथरोगांवर नियंत्रण येऊन बालमृत्यूंचे प्रमाण कमी करता येऊ शकते.
- ३) मलेरियाचा प्रादुर्भाव असलेल्या भागात पेसा फंडातून लहान बाळांसाठी, गरोदर व स्तन्यदा मातांसाठी मच्छरदाण्या देता येऊ

आहार व पोषण तज्ज्ञ डॉ. शुभलक्ष्मी अय्यर

शकतात. मलेरिया झाल्यावर अॅनिमिया व पर्यायाने होणारे कुपोषण रोखण्यामध्ये या उपक्रमाचा फायदा गावपातळीवर होऊ शकतो.

- ४) पेसा क्षेत्रातील अंगणवाड्यांमधील किरकोळ दुरुस्त्यांची गरज असलेले वजनकाटे पेसा फंडातून दुरुस्त होऊ शकतात. याकरिता संबंधित ठिकाणी उपलब्ध व्हॅंडरसोबत वजनकाटे दुरुस्तीचा करार करता येऊ शकतो. वजनकाटांच्या कॅलिब्रेशनची देखील व्यवस्था या निधीतून होऊ शकते. ज्यामुळे बालकांची वजने अचूक

नोंदवण्यातील त्रुटी दूर होऊ शकतात.

- ५) गावातील सांडपाणी व मैल्याची योग्य विल्हेवाट व्हावी यासाठी शोषखड्डे तयार करण्याचे काम पेसा फंडातून होऊ शकते.
- ६) अमृत आहार योजनेतून ६ महिने ते ६ वर्षे वयोगटातील बालकांना आठवड्यातील ४ दिवस अंडी मिळणे अपेक्षित आहे. मात्र स्थानिक पातळीवर अंड्यांचा पुरवठा होण्यात अनियमितता आढळते. या समस्येवर मात करण्यासाठी पेसा फंडातून पोल्ट्री फार्म उभारले जाऊ शकतात. स्थानिक नागरिकांच्या अशा पुढाकारातून अंगणवाड्यांना नियमितपणे अंड्यांचा पुरवठा होऊ शकतो.
- ७) आदिवासी भागांमध्ये मेन्स्ट्रुअल हायजिन मॅनेजमेंटचा भाग म्हणून सॅनिटरी पॅड्स या विल्हेवाटीसाठी बर्निंग पीट्स (खड्डे) तयार केले जातात. अशा प्रकारचे बर्निंग पीट्स तयार करण्याचे काम पेसा फंडातून होऊ शकते. हा उपक्रम महिला आरोग्याशी निगडित असल्याने त्याचा अप्रत्यक्ष परिणाम गावात 'पोषक' वातावरण निर्मितीकरिता होऊ शकतो.

व कुरंडीमाल या गावांमध्ये औषधांची खरेदी झालीय. काही गावांमध्ये आर ओ वॉटर फिल्टरची खरेदी करण्यात झाली आहे. दुर्दैवाची बाब म्हणजे ज्या गावांमध्ये पीजचन नाही किंवा सोलर वॉटर फिल्टर नाहीत तेथेही पीजचन किंवा सोलर ऊर्जेवर चालणारे फिल्टर बसवले गेलेत. प्रॉटिन पावडर किंवा औषधे शासकीय योजनेतूनच मिळायलाह वीत, तरीही पेसाचा निधी येथे खर्च होऊ नये, वॉटर फिल्टर विक्री-पुरवठादारांचे हितसंबंध पाहून तर हे निर्णय झाले नसावेत? अशी शंका घेण्यास येथे बराच वाव आहे. विशेष म्हणजे अनेक गावांमध्ये ग्रामसेवक प्रशासकीय अडथळे दाखवून पेसा निधीच्या खास ग्रामसभा रद्द करतात असा अनुभव आहे. 'गणसंख्या पुरेशी नाही हीस बाबदाखवून अनेकदा ग्रामसभा रद्द झाल्याचा अनुभव आहे. गावकऱ्यांना पेसा निधीच्या विनियोगाबाबत पूर्वकल्पना दिली, गावात जागृती केली तर निश्चितच गावकऱ्यांच्या सुचनांवरहुकुम अपेक्षित सुधारणा घडवण्यासाठी पेसा निधीचा उपयोग होऊ शकतो...' गडचिरोलीमधील अनुभवाच्या पार्श्वभूमीवर नाशिकमधील घटनांकडे पाहायला हवे. नाशिकमधील एका गावात एक समस्या आढळली. हीच समस्या अन्य गावांमध्येही होती. म्हणजे समस्या सार्वत्रिक असूनही ती सुटू शकते याबाबत जागृती मात्र कोणत्याही स्तरावर नव्हती. या समस्येचे महत्त्व गावकरी, ग्रामपंचायत सदस्य व ग्रामसेवक अशा कोणाच्याच लक्षात आले नव्हते. कुपोषणाच्या समस्येची मेखच ही आहे. अनेक छोट्या छोट्या घटकांमधील ताळमेळीच्या अभावातून कुपोषण हे एक परिणाम म्हणून पुढे येणारे वास्तव आहे. सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, प्रशासकीय अशा विभिन्न कार्यक्षेत्रातील लोकजागृतीचा अभाव हे कुपोषण समस्येचे एक गर्भित कारण

आहे. त्यामुळे छोट्या छोट्या समस्यांना अधोरेखित करणे, त्या समस्या गावकरी व लाभार्थ्यांच्या लक्षात आणून देणे, या समस्यांवरील उपाययोजनांचे मार्ग गावपातळीवरच लोकसहभागाने शोधणे आणि वैधानिक-सनदशीर चौकटीत समस्यांवर उपाय शोधणे अशी वाट कॅन प्रक्रियेतून शोधण्याचे प्रयत्न होत आहेत. पेसा निधीतून अंगणवाड्यांची समस्या सोडवण्यासाठी हीच कार्यशैली जाणता-अजाणता वापरात आली आहे.

'वचन' संस्थेच्या कार्यकर्त्यांनी गावभेटी दिल्या. अंगणवाड्यांमध्ये जाऊन प्रत्यक्ष परिस्थिती पाहिली. त्यातून १२ अंगणवाड्यांमध्ये अन्न शिजवण्यासाठी पुरेशी भांडी नाहीत आणि १९ गावांमध्ये धान्य साठवणीसाठी कोठ्या-डबबे नाहीत हे लक्षात आले. हीस समस्या पथमंगलवाडी गाव व चेन्नई ग्रामसेवक गौरी पाटील यांच्या निदर्शनात आणून दिली गेली. गौरी पाटील यांनी खास पेसा ग्रामसभेचे आयोजन करून गावकऱ्यांपुढे समस्या मांडली. त्यांनी ठेवलेल्या प्रस्तावावर गावकऱ्यांनी चर्चा केली. त्या चर्चेतून अंगणवाडीसाठी कोठ्या, कुकर, पातेली हे साहित्य खरेदीचा निर्णय घेतला गेला. हा स्वशासनाचा एक छोटासा अविष्कार होता. त्यानंतर हीच प्रक्रिया अन्य गावातही राबवली गेली. या प्रक्रियेतून ग्रामस्थ, ग्रामपंचायतीचे पदाधिकारी, गाव स्वच्छता व पोषण समितीचे सदस्य-पदाधिकारी, अंगणवाडी सेविका, आशा कार्यकर्ती आणि ग्रामसेवक असे विविध घटक एका व्यासपीठावर आले. आता पेसा निधी-स्वशासन नि पोषण यांची सांगड घालत ही एकी टिकवून अनेकविध पोषणसेवा सुधारणांची अपेक्षा आहे. पोषणसेवांतील सुधारणांसाठी 'पेसा' एक वरदान ठरू शकेल. अट आहे सक्रिय हस्तक्षेप नि जनजागृतीची !

डॉ. प्रणोति सावकार

श्वेता गडाख सुपर 'वायजर' वुमन

त्र्यंबक तालुक्यातील दुर्गम आदिवासी खेड्यांमधील अंगणवाड्यांना 'हायटेक' करण्याची कामगिरी श्वेता गडाख यांनी केली आहे. स्थानिक पातळीवर बहुविध उपाययोजना राबवून त्यांनी बालमृत्यूंमध्ये लक्षणीय घट घडवलीय. नाशिकच्या महापौरांच्या हस्ते 'गुणवंत महिला रत्न पुरस्कार' देऊन त्यांच्या या कामगिरीचं कौतुकही झालं आहे. कुपोषणाविरुद्धच्या लढाईतील अशा या 'सुपरवुमन'ची ओळख...

एकात्मिक बाल विकास विभाग आणि अंगणवाड्यांमधील दुवा म्हणजे अंगणवाडी सुपरवायजर. सुपरवायजर ही मंडळी अंगणवाडी सेविकांच्या कामांवर देखरेखीसाठी नेमलीत, ती गावात येतात-जातात बाकी गावाच्या विकासात त्यांना काही महत्त्व आहे हे आपल्याला जाणवतही नाही. श्वेता गडाखसारख्या अंगणवाडी सुपरवायजरसंना पाहिल्यावर मात्र त्यांच्या पदनामावलीतल्या 'वायजर' या शब्दाची प्रचिती येते. 'वायजर' या शब्दाचा साधारण अर्थ आहे हुशार, त्याला 'सुपर' हे विशेषण जोडले तर 'विशेष हुशार' असा अर्थ निघेल. उपरोधाने कुणी 'अतिहुशार' असाही अर्थ काढतील. पण श्वेताताईंचे काम पाहिल्यास अशा खरोखरच विशेष हरहुन्नरी माणसांची आपल्याला नितांत गरज आहे हे जाणवेल.

श्वेताताई म्हणतात, "अंगणवाडी म्हणजे गावातलं खिचडी वाटप केंद्र अशीच लोकांची समजूत असते. कारण लोकांना अंगणवाडीत मिळणाऱ्या खिचडीचं महत्त्वच पटलेलं नसतं." खरेच अंगणवाडीत खिचडी वाटप का केलं जातं? याबद्दल किती लोक जागृत असतात?

त्र्यंबक तालुक्यातील दुर्गम २५ गावं

श्वेताताईंच्या कार्यक्षेत्रात येतात. या कार्यक्षेत्रातील ८-१० खेडी वगळता बाकी गावांना साध्या औषधोपचारांसाठी ६० कि.मी.वरील प्रा.आ. केंद्राचा आसरा आहे. परिसरात एक ग्रामीण रुग्णालय आहे, तिथून मुख्यतः प्रासूतीसो वा मिळतात. प्राथमिक औषधोपचारांसाठी सामुंडी गावातलं उपकेंद्रच तेवढं आहे. या भागात अनेक गावांमध्ये तर मोबाईल टॉवर्सची रेंजही नाही! जिथे 'नेटवर्क' नाही तो भाग हल्ली विकासाच्या कक्षेबाहेरच वाटतो ना आपल्याला? तर अशा या भागात मुख्यतः महादेव कोळी व ठाकुर आदिवासींची लोकवस्ती आहे. ही मंडळी कोरडवाहू शेती व मोलमजुरीवर गुजराण करतात. खरीप हंगाम संपला की निम्मी लोकं जगायला बाहेर पडतात. गावात मागं उरतात कोंबड्या-बकऱ्यांशिवाय म्हातारी माणसं, काही महिला नि त्यांची चिलीपिली. या चिल्यापिल्यांची जबाबदारी अंगणवाडीशिवाय कोण घेणार? पण परिसर दुर्गम असल्याने येथील अंगणवाड्यांची अवस्थाही फारशी बरी नव्हती. अनेक अंगणवाड्यांच्या भिंतींना तडे गेले होते, छप्पर गळत होतं, भिंती ढासळून अपघातांची शक्यता

नाकारता येत नव्हती. असं का? कारण लोकांना अंगणवाड्यांचं महत्त्वच पटलेलं नव्हतं.

२०१७ मध्ये श्वेताताईची नियुक्ती त्र्यंबक तालुक्यात झाली. त्यापूर्वी त्या सिन्नर तालुक्यात कार्यरत होत्या. “त्र्यंबकच्या तुलनेत सिन्नर थोडा सधन भाग होता.” श्वेताताई सांगतात, “सिन्नरच्या तुलनेत त्र्यंबकच्या आदिवासी गावांमध्ये कुपोषणाचं प्रमाण दुप्पट आहे.” पारंपरिक गैरसमजुती नि पोषणसेवांमधील कृतीशीलतेचा अभाव ही त्यामागची कारणं श्वेताताईना जाणवली. म्हणून या दोन्ही आघाड्यांवर श्वेताताईनी वरिष्ठ अधिकाऱ्यांचा पाठिंबा व अंगणवाडी सेविकांचं सहकार्य या बळावर हस्तक्षेपांना सुरुवात केली.

एकदा ग्राम बालविकास केंद्रात (व्ही.सी.डी.सी.) एक आदिवासी महिला श्वेताताईना दिसली. तिच्या कुपोषित मुलीला उपचारांसाठी दाखल करण्यात आलं होतं. पण ही महिला त्या मुलीला व्हीसीडीसीत ठेवायला नाखुश होती. श्वेताताईनी त्या बाईशी संवाद साधला; तेव्हा लक्षात आलं की, बाईचा भगताच्या पारंपरिक उपचारांवर अधिक विश्वास होता. ‘ही मुलगी रात्री रडते त्यामुळे तिला शेंगदाणे, केळी, हिरव्या भाज्या, बटाटे हे पदार्थ द्यायचे नाहीत’ असा सल्ला भगताने दिलेला. पण मुलीला तीव्र कुपोषणातून बाहेर काढायचं तर हे पदार्थ देणे गरजेचे होते. या समस्येवर मार्ग काढण्यासाठी श्वेताताईनी त्या बाईशी आपुलकीनेच चर्चा केली. तिचा विश्वास संपादन केला. मग तिला बाईने जराशा अनिच्छेनेच पोषक पदार्थ मुलीला खाऊ घातले. श्वेताताई त्या बाई व मुलीजवळ थांबून राहिल्या. मुलगी शांत झोपली. मग हे बाळ

भुकेमुळं रडतं, बाळाला पोषक पदार्थांची गरज आहे, भगताने मात्र विपरितच उपचार सुचवल्याचं पटवून दिलं गेलं. अशाप्रकारे महिलांशी वन-टू-वन संवादातून श्वेताताईनी अनेकींचं मन वळवलं आहे. या संवादात कधी किशोरी मुली तर कधी गरोदर व स्तन्यदा माता असतात. पारंपरिक समजुतीच्या पगड्यामुळे स्थानिक महिला दुसऱ्याच्या हातचं अन्न व हळद घातलेले पदार्थ खात नाहीत. अशा महिलांशी केलेलं हितगुज परिणामी ठरतं असा श्वेताताईचा अनुभव आहे. पण ‘भगतांचं मन वळवून गैरसमजुती पसरवण्यापासून त्यांना परावृत्त करणं खूपच कठीण आहे’ असंही श्वेताताई मानतात.

पारंपरिक गैरसमजुतींवर मात करण्यासाठी व्यापक जागृती मोहिमांची गरज श्वेताताईना वाटते. त्याचप्रमाणे पोषणसेवांसाठी विविध घटकांना एका व्यासपीठावर आणणंही त्यांना गरजेचं वाटतं. त्यामुळे मिळेल ती मदत घेऊन त्या गावपातळीवर विविध उपक्रम राबवत असतात. या मोहिमेत श्वेताताईनी समाजकार्य विद्यार्थ्यांच्या सहकार्यातून आळवंड व अस्वलीहर्ष या गावांमध्ये परसबागांची लागवड केली. अंगणवाडी सेविका व मदतीनिसाठी या परसबागांमधून ताज्या भाज्या अंगणवाडीतील लाभार्थ्यांच्या आहारात आणल्या. श्वेताताई म्हणतात, “परसबागांचा हा प्रयोग आता पुलाचीवाडी व भील माळ या गावांमध्येही राबवण्यासाठी आम्ही प्रयत्न करत आहोत.”

ताज्या भाज्यांसोबतच आयोडिन मीठ आणि अमायलेज युक्त पिठाचे पदार्थ यांचं महत्त्व पटवण्यासाठीही श्वेताताईनी अंगणवाड्यांमध्ये महिलांच्या बैठका घेतल्या. घराघरात बाळ कोपरा

तयार करण्यासाठी महिलांना प्रवृत्त केलं. श्वेताताई म्हणतात, “अशा उपक्रमांना नाशिक जि. प.चे मुख्य कार्यकारी अधिकारी श्री. नरेश गीते यांनी खूप प्रोत्साहन दिले. गीते सरांच्या मार्गदर्शनातच आम्ही प्रभावी गावभेटी, जनजागृती फेरी, ग्रामसभा, पालक सभा अशा उपक्रमांतून व्यापक जनजागृती घडवू शकलो.”

श्वेताताईंनी अंगणवाड्यांचा कायापालट घडवण्यासाठी विविध संस्था, दानशूर व्यक्ती व ग्रामपंचायतीच्या निधींचं सहकार्य मिळवलं आहे. ‘बॉश इंडिया फाउंडेशन’ व ‘सोशल नेटवर्क फोरम’ यासारख्या स्वयंसेवी संस्थांचे मोलाचे सहकार्य त्यांना मिळालं. पण महत्वाची बाब म्हणजे ग्रामपंचायतीच्या पेसा निधीचं पाठबळ मिळवून त्यांनी अंगणवाड्यांना ग्रामविकासाला जेंड्यावर आणण्यात यश मिळवले आहे. या प्रक्रियेतून घडलेल्या बदलांबद्दल श्वेताताई सांगतात, “आम्ही डिजिटल अंगणवाडी हा उपक्रम राबवायचं ठरवलं. त्यामुळे अंगणवाड्यांमध्ये अनौपचारिक शिक्षणाची आधुनिक संसाधनं आली, अंगणवाड्यांच्या भिंती अर्कषका चित्रांनी टाटल्या. त्यामुळे अंगणवाडी हे चैतन्यदायी ठिकाण वाटू लागलं. परिणामी अंगणवाडी सेविका व मदतनिसांमध्येही कामांचा दुप्पट उत्साह संचारला. अनौपचारिक शिक्षणाचा दर्जा सुधारला. नाशिक जि. प. महिला व बालकल्याण सभापती अपर्णाताई खोसकर यांनी या बदलांचं जाहीर कौतुक केलं.” अपर्णाताई खोसकरांच्या हस्तेच दहा डिजिटल अंगणवाड्यांचे उद्घाटन झाले. त्यामुळे एकप्रकारे या बदलांवर लोकमान्यतेची मोहर उमटली असं म्हणता येईल.

श्वेताताईंच्या पुढाकारामुळे सामुंडी बीटमधील १७ अंगणवाड्या डिजिटल झाल्यात. या अंगणवाड्यांमध्ये चित्रांनी सजलेल्या बोलक्या भिंती, स्वच्छ शौचालये, बेबी टेबल्स, खुर्च्या, वॉटर फिल्टर्स या सुविधा

तर आहेतच पण या आदिवासी खेड्यातील अंगणवाडीतल्या मुलांना युनिफॉर्म व आय-कार्डसह पाहणं हा एक सुखद अनुभव केवळ श्वेताताईंमुळे शक्य झाला आहे. या उपक्रमांसाठी खासगी देणगीदारांकडून श्वेताताईंनी निधी मिळवलाच त्याशिवाय ग्रामपंचायतीतून पेसा फंडाचेही सहकार्य मिळवले हे विशेष.

पण अंगणवाड्यांमध्ये दर्शनी सुधारणा घडवूनच श्वेताताई थांबलेल्या नाहीत. त्या म्हणतात, “आम्ही गेल्या दोन वर्षांपासून अंगणवाडीत सर्व सण-समारंभ साजरे करतो. गणेशोत्सव, दिवाळीपासून जिजाऊ व सावित्रीबाई फुलेंच्या जयंतीपर्यंत सर्व महत्वाच्या दिवशी अंगणवाडीत उत्सव असतो. त्यामुळे महत्वाच्या दिवसांसोबतच अंगणवाडीचं महत्त्वही लोकांच्या मनावर ठसत आहे.” या उत्सवांसोबतच विविध खेळांच्या स्पर्धा सोबतच स्पोर्ट्स डे, कलर्स डे, फ्रुट्स डे, फॅन्सी ड्रेस स्पर्धा आणि पोषण गुढी पाडवा, उखाणे स्पर्धा, हळदी कुंकू समारंभ, पाककृती स्पर्धा अशा विविध उपक्रमांनी या आदिवासी अंगणवाड्यांचं ‘कल्चर’चं बदलून गेलं आहे.

श्वेताताईंनी अंगणवाड्यांमध्ये राबवलेल्या एका उपक्रमाची विशेष दखल घ्यायला हवी. त्यांनी अंगणवाडी सेविकांसाठी तज्ज्ञांची व्याख्याने आयोजित केली. ज्यामुळे त्यांच्या कामांना विशेष आयाम मिळाला. कर्णबधिर बालकांचं निदान करण्याचं कौशल्य अंगणवाडी सेविकांना याच उपक्रमातून मिळालं. त्यामुळे काही ‘विशेष’ बालकांना उपचारांसाठी पाठवण्यात श्वेताताईंना यशही आलं आहे.

आपल्या ‘कार्यक्षेत्रातील २५ अंगणवाडी सेविका व मदतनिसांच्या उत्साहाशिवाय यातला एकही उपक्रम यशस्वी झाला नसता.’ असं श्वेताताई आवर्जून नमूद करतात. त्याचप्रमाणे “उप मुख्य कार्यकारी अधिकारी श्री. मुंडे सर, बालविकास अधिकारी श्री. अमोल डिघुळे सर यांच्या प्रोत्साहनाशिवाय आम्ही बदल घडवू शकलो नसतो” असं श्वेताताई सांगतात. अर्थातच दुर्गम भागात सतत नवनवीन उपक्रम राबवायचे म्हटल्यावर प्रचंड ऊर्जेची गरज असते. ती ऊर्जा आपल्या कुटुंबातून मिळते असं श्वेताताईंना वाटतं. आपली आई, मुलगी आणि यजमानांच्या संसाराबरोबरच पंचवीस गावातल्या अंगणवाड्यांचा संसार सांभाळायचा हे सोपं काम नाही. श्वेताताईंनी ही दोरीवरील कसरत सांभाळलीय. अशा श्वेताताईंना सुपर‘वायजर’ वुमन म्हटलं तर तो त्यांचा सन्मानच ठरेल !

जव्हारमधील १७ गावांमध्ये पथनाट्यातून पोषण जागृती मोहीम 'पोषण हक्क गटा'मार्फत तालुक्यातील ४० गावांमध्ये जनजागृतीचा निर्धार

कॅन प्रकल्पाच्या माध्यमातून जव्हार तालुक्यात पोषण सेवांबाबत जनजागृती मोहिमांचे आयोजन होत आहे. पोषण हक्क गटामार्फत पथनाट्यांमधून ही जागृती मोहीम सुरू आहे. या मोहिमेतून तालुक्यातील ४० गावांमध्ये पोषणाशी निगडित विविध विषयांवर चर्चा घडवण्याचा मानस आहे. पैकी १७ गावांमध्ये या मोहिमेला उत्तम प्रतिसाद मिळाला आहे. उर्वरित गावांपर्यंतही लवकरच पथनाट्याचा जथ्था पोहोचणार आहे.

या मोहिमेतून गावपातळीवर अपेक्षित विविध पोषण सेवांची माहिती देऊन लोकसहभाग मिळवला जात आहे. गरोदरपणात घ्यायची काळजी, जोखमीची बाळंतपणे, जन्मानंतर पहिल्या तासात बाळाला आईचे घट्टे दूध पाजण्याचे महत्त्व, सहा महिन्यांनंतर बाळाला आहार, कुपोषणाची कारणे अशा संदेशांबरोबरच अमृत आहार योजनेचे महत्त्व, अंडा अभियान, कुपोषणाचा सामना करण्यासाठी ग्रामपंचायतीचा सहभाग या विषयांवरही जनजागृती केली जात आहे.

या पथनाट्य मोहिमेमुळे ज्या गावांमध्ये पोषण सेवांबाबत उदासीनता होती तिथेही चैतन्य संचारल्याचे दिसून येत आहे. सामूहिक कार्यक्रमात जागरूक असलेल्या गावांमध्ये दुष्पट उत्साहाचे वातावरण अनुभवाला येत आहे.

अंगणवाडीतून अपेक्षित सेवा, अंगणवाडीला ग्रामस्थांकडून अपेक्षित

सहकार्य, अमृत आहार योजनेचे पात्र लाभार्थी याबाबत सद्यस्थितीत गावस्तरावर सामूहिक चर्चेचे व्यासपीठ नाही. पथनाट्याच्या निमित्ताने मात्र संपूर्ण गाव एकत्र जमतो व वरील महत्त्वाच्या विषयांवर चर्चा घडवली जाते, हे या मोहिमेचे वैशिष्ट्य आहे. विशेष म्हणजे ही मोहीम केवळ माहिती देऊन थांबत नसून लोकांना बदलांसाठी प्रवृत्त करत आहे. पथनाट्यातून 'तिरंगी आहाराचे नाट्य' घडू लागल्यावर प्रेक्षकांचे डोळे चकाकू लागतात. कारण लोकांना तिरंगा झेंडा माहित असतो, त्या पार्श्वभूमीवर तिरंगी आहाराबाबत कुतूहल

निर्माण केले जाते. त्यानंतर भोवतालच्या परिसरात सहज आढळणाऱ्या हिरव्या, लाल, पांढऱ्या रंगाच्या गोश्यांमधील गोश्यांचे प्रेक्षकांच्या डोळ्यात तिरंगाचे तिरंगे दाखवून देत आहेत. त्यानंतर गावातील वृद्धही सामील होऊन रानातल्या हिरव्या भाज्यांबद्दल उत्स्फूर्तपणे बोलू लागतात. ही चर्चा परसबाग लागवडीच्या नियोजनापर्यंत पोहोचते. गावातील महिलांचा या चर्चेत विशेष सहभाग आढळत आहे.

स्थानिकांचे ज्ञान, लोकपरंपरा, सवयी, जिवाळ्याचे विषय आदी विषयांना केंद्रस्थानी ठेवून ही पोषणसेवांच्या जागृतीची पथनाट्ये सादर केली जात आहेत. त्यामुळे त्यांना उत्तम प्रतिसाद मिळत आहे. प्रबोधन मोहिमेतून कुपोषणाशी निगडित प्रश्नांवर लोकसहभाग मिळवणे हा या उपक्रमाचा हेतू आहे. तो साध्य होत असल्याचे दिसत आहे.

मोखाडा तालुक्यातील ब्राह्मणपाड्यात बचत गटामुळे अमृत आहार सुरळीत

अनुसूचित क्षेत्रात आहारातील उष्मांक व प्रथिनांच्या कमतरतेमुळे कमी वजनाची बालके जन्माला येऊ नये, बालकांमध्ये अॅनिमिया, वाढ खुरटणे यासारख्या समस्यांशी सामना करण्यासाठी भारतरत्न 'डॉ. ए.पी.जे. अब्दुल कलाम अमृत आहार योजना' राबवली जाते. २०१६ पासून महाराष्ट्र शासनाने हे ठेवणे सुरू केले. या योजनेतून गरोदर असलेल्या तानांनी ताजा व पोषक आहार मिळणे अपेक्षित आहे.

अमृत आहार योजनेतून चपाती/भाकरी, भात, डाळ, हिरवी पालेभाजी, अंडी, शेंगदाणा लाडू असा संपूर्ण आहार महिलांना मिळायला हवा. त्याचप्रमाणे ६ महिने ते ६ वर्षे वयोगटातील बालकांना आठवड्यातून चार दिवस अंडी व केळी मिळणे अपेक्षित आहे. मात्र अनेक आदिवासी गावांमध्ये ही योजना अपेक्षेप्रमाणे कार्यान्विित नसल्याचे दिसते. मोखाडा तालुक्यातील ब्राह्मणपाडा या गावातही हीच परिस्थिती होती.

ब्राह्मणपाड्यात अंगणवाडी सेविका व मदतनीस अमृत आहार योजनेचा

आहार पुरवण्याचे काम करत होत्या. परंतु या आहारासाठी धान्याची रक्कम थकली. त्यामुळे आहार शिजवणेही बंद होते. अंगणवाडी सेविकेच्या मते, "अमृत आहार योजनेसाठीच्या निधीला मंजुरीच मिळत नाही. रेशन दुकानदाराची उधारी ४५ हजारांपर्यंत थकली होती. आम्ही स्वतः इतकी मोठी रक्कम कुठून आणणार? आम्हाला शक्य होते तोपर्यंत आम्ही पदरमोड करून धान्य आणले. पण ते नेहमीच शक्य कसे होणार?"

अंगणवाडी सेविकेची समस्या वास्तविक होती. या समस्येवर मार्ग काढण्यासाठी गावातील बचत गटाने पुढाकार घेतला. त्यामुळे अंतातच गटाला अमृत आहार पुरवठ्याचे कंत्राट मिळाले आहे. बचत गटाने ही जबाबदारी स्वीकारल्यानंतर लाभार्थ्यांना योजनेचा लाभ सुरळीत मिळत आहे. अंतात गरोदर असलेल्या तानांना अंगणवाडीतच आहार देणे सुरू केले जाते. बालकांना आठवड्यातून चार दिवस अंडीही मिळू लागली आहेत.

» 'कॅन' हस्तक्षेपामुळे लोहारा गावातील आहार वाटप पुन्हा सुरू

मौजे लोहारा हे आरमोरी तालुक्यातील गाव. हे गाव तालुक्यापासून ३५ कि. मी. अंतरावर आहे. तालुका क्षेत्रापासून दूर असलेल्या गावांमध्ये पोषण सेवांचीदैनंदिन स्थिती पाहिली जातेचअसे नाही. गडचिरोलीसारख्या दुर्गम जिल्ह्यांमध्ये नक्षली प्रभाव असल्यामुळे या समस्या अधिक जाणवतात. अनेकदा देखरेखीच्या अभावातून गावपातळीवर पोषणसेवांमध्ये हेडसांड होते. पण विचारणारेच कुणी नसल्याने समस्या कायम जैसे थै राहतात. अशीच समस्या लोहारा गावात आढळली. गडचिरोली जिल्ह्यात 'आम्ही आमच्या आरोग्यासाठी' या संस्थेमार्फत कॅन प्रक्रिया राबवली जात आहे. या प्रक्रिये अंतर्गत ग्राम आरोग्य समिती, माता समिती तसेच अमृत आहार समिती सदस्यांचे प्रशिक्षण पार पडले. या प्रशिक्षणात गावपातळीच्या पोषण सेवांची माहिती गावकऱ्यांना मिळाली. त्यानंतर गावातील समस्या पटलावर येऊ लागल्या.

मे महिन्यात सुट्ट्या असतात या सबबीखाली लोहारा गावात पोषण आहार बंद असल्याचे पुढे आले. वास्तविक पाहता सुट्टीच्या काळातही पोषण आहार सुरू राहावा याकरिता अंगणवाडी सेविकेने १५ दिवस व उर्वरित काळात मदतनीस महिलेने आहार शिजवणे अपेक्षित असते. मात्र लोहारामध्ये संपूर्ण महिनाभर आहार वाटप बंद असल्याचे आढळले.

'आम्ही आमच्या आरोग्यासाठी'च्या कार्यकर्त्या व कॅन प्रक्रियेच्या तालुका समन्वयक विजयालक्ष्मी वघारे यांनी ६ मे, २०१९ रोजी गावभेट दिली. या भेटीदरम्यान ग्रामस्थांशी झालेल्या चर्चेतून वरील परिस्थिती उघडकीस आली. दरवर्षी मे महिन्यात अशाच प्रकारे आहार वाटप बंद असते अशी माहिती याप्रसंगी गावकऱ्यांनी दिली. सदरहू बाब चर्चेत आल्यानंतर एक तारीख निश्चित करून गावसमित्यांची बैठक बोलावण्यात आली. या बैठकित ग्राम आरोग्य पोषण समिती व माता समिती सदस्यांसह विजयालक्ष्मी वघारेदेखील उपस्थिती होत्या. अंगणवाडी सेविकेने या बैठकीत 'अमृत आहाराचा निधी मिळाला नसल्याने आहार बंद केला' असल्याची

सबब सांगितली. तसेच 'मदतनीस नसल्यामुळेही आहार शिजवत नाही' असेही कारण सांगितले गेले. मात्र गरोदर व स्तन्यदा मातांकरिताचा आहार शिजवून देणारी व्यक्ती गावात असूनही आहार दिला जात नाही; ही बाब उपस्थितांनी सांगितली. त्यानंतर मात्र अंगणवाडीसेविकेकडे सबबी उरल्या नाहीत. यापूर्वी सांगितल्या गेलेल्या कुठल्याही सबबी आहार बंद ठेवण्यास समर्थनीय नसल्याचे उघड झाले. त्याचप्रमाणे गावातील आहार बंद असल्याची समस्या कॅन प्रकल्पातून जिल्हा स्तरावर मांडली जाऊ शकते; हे ओळखून अंगणवाडी सेविकेने तात्काळ आहार सुरू करण्याची कबुली दिली. त्यानंतर अंगणवाडी सेविका व मदतनीस यांच्या समन्वयातून गावात आहार वाटप पुन्हा सुरू झाला. कॅन प्रकल्पाच्या हस्तक्षेपामुळे एरवी दुर्लक्षित राहिलेल्या समस्यांवर मार्ग निघत आहे. त्यामुळे गाव समित्याही अधिक सक्रिय झाल्या आहेत.

» कॅन प्रकल्पाचा प्रभाव : गाव कार्यकर्त्यांच्या तत्परतेमुळे वाचले बाळाचे प्राण

कम्युनिटी अॅक्शन फॉर न्युट्रिशन (कॅन) प्रक्रियेचा प्रभाव आता दिसू लागला आहे. या प्रभावाची प्रचिती नुकतीच एका गाव कार्यकर्त्यांच्या तत्परतेतून दिसून आली. जव्हार तालुक्यातील चांभारशेत या गावातील ही घटना.

चांभारशेत या गावात कॅन प्रक्रिये अंतर्गत पोषण हक्क गटाच्या कार्यकर्त्यांचे प्रशिक्षण सुरू होते. या प्रशिक्षणा दरम्यान सहभागीमार्फत गृहभेटीतून पोषणस्थितीची माहिती घेतली जाते. अशा गृहभेटीत कार्यकर्त्यांना एका बालकाची गंभीर अवस्था असल्याचे आढळले. कार्यकर्त्यांनी त्या बालकाला सेवा मिळावी याकरिता स्थानिक गाव कार्यकर्त्यांना सक्रिय भूमिकेस प्रवृत्त केले. या गाव कार्यकर्त्यांची नुकतीच कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया झाली होती. तरीही तिने स्वतःच्या प्रकृतीला

सांभाळून संबंधित बालकाचे प्राण वाचवण्यास प्राधान्य दिले.

चांभारशेतमधील वडपाड्यातील एका कुटुंबात सहा महिन्याच्या बालकाची अवस्था गंभीर होती. या बालकाला तीव्र जुलाबाची लागण झाली होती. बाळ मलूल अवस्थेत होते. पालकांना मात्र या बाळाच्या गंभीर अवस्थेची कल्पनाही नव्हती. त्यांनी तालुक्याच्या खासगी डॉक्टरकडून औषधे आणलेली होती. त्या औषधांच्या भरवशावर बाळ बरे होईल अशा कल्पनेवर बाळाचे पालक आपापल्या कामात मशगूल होते. गरीब कुटुंबांमध्ये बऱ्याचदा असे घडते. आजारपणही ही नेहमीचीच बाब असल्याने परिस्थिती हाताबाहेर गेल्यानंतरच उपचारांसाठी प्रयत्न केले जातात. तोपर्यंत लोक आपल्या उदरनिर्वाहासाठीच्या कामांमध्येच व्यग्र असतात.

» कर्जतमध्ये जिल्हा प्रशासनाकडून पोषणसेवांचा पाहणी दौरा अधिकाऱ्यांसमक्ष विविध समस्या पुनश्च अधोरेखित

कर्जत तालुक्यात कॅन प्रक्रिये अंतर्गत दिशा केंद्र या संस्थेकडून कुपोषण निर्मुलन मोहिम राबवण्यात आली होती. या मोहिमे अंतर्गत टेभरे कातकरवाडी येथे ३० एप्रिल, २०१९ रोजी आरोग्य तपासणी शिबिराचे आयोजन झाले. या शिबिरात तपासणी झालेल्या साठ बालकांपैकी चार तीव्र आणि चार मध्यम श्रेणीतील कुपोषित बालके आढळली. त्याचप्रमाणे अमृत आहार योजनेचा निधी मिळण्यात दिरंगाई, बालकांच्या वजनांच्या नोंदणीत हेळसांड, अंगणवाड्यांमधून आरोग्य तपासणीतील अनियमितता, अधिकाऱ्यांच्या अंगणवाडीला भेटी न होणे, रिक्त पदांची समस्या या बाबी निवेदनाद्वारे जिल्हाधिकाऱ्यांपर्यंत पोहोचवण्यात आल्या होत्या. या निवेदनातील समस्यांचे गांभीर्य लक्षात घेवून मुख्य कार्यकारी अधिकाऱ्यांनी अंगणवाडी सर्वेक्षण-पाहणी दौऱ्याच्या सुचना दिल्या होत्या. त्यानुसार अतिरिक्त मुख्य कार्यकारी अधिकारी श्री. प्रकाश देवर्षी यांनी दौऱ्याद्वारे अंगणवाड्यांची प्रत्यक्ष पाहणी केली.

या पाहणी दौऱ्यात पुन्हा एकदा पोषणसेवांशी निगडित विविध प्रश्न पटलावर आले. ७ एप्रिल, २०१९ रोजी तालुक्यातील अंगणवाड्यांना अचानक

सदरहूळ बाळाची अवस्था पाहून कार्यकर्त्यांनी पोषण सखीला पाचारण केले. पोषण सखी या गावापासून थोड्या दूरच्या भागात राहत होती. तिची स्वतःची प्रकृतीही बरी नव्हती. तिला आरामाची आवश्यकता होती. परंतु तरीही आजारी बालकाची खबर मिळताच ती संबंधित घरात पोहोचली. तिने बाळाची तपासणी केली. या बाळासह तिच्या पालकांनी नुकताच परगावी प्रवास व मुक्काम केला होता. त्या दरम्यान बाळाला जंतुलागण झाली होती. पालकांनी डॉक्टरांना दाखवले होते. त्या डॉक्टरांनी ताप, जुलाब व उलटीवरील तीन प्रकारच्या गोळ्या दिल्या होत्या. ही औषधे बाळाला घ्यायचीक शीघ्रपणे घ्यायचीक लपनाम पात्र पालकांना नव्हती. कारण डॉक्टरांनी चिड्डीवर इंग्रजीत सूचना लिहिलेल्या होत्या. औषधे मेडिकल स्टोअरमधून खरेदी करण्यात आली होती. योग्य माहितीच न दिली गेल्यामुळे या बाळाला एका वेळेला यातली कुठली तरी एक गोळी पालकांकडून दिली जात होती. बाळाची अवस्था इतकी नाजूक झाली होती की ते आईचे दुधही नीट पिऊ शकत नव्हते. बाळाची लघवी थांबली होती.

भेटी देण्यात आल्या. या भेटीत कडाव येथील अंगणवाडीमध्ये हजेरीपटावर १२२ बालकांची नोंद असताना केवळ पाच-सहाच बालकेच उपस्थित आढळली. असे का? याबाबत अंगणवाडीसेविकेकडे विचारणा झाल्यानंतर पुढील माहिती मिळाली - '४०-४५ मुलं अंगणवाडीत नियमित येतात. बाकी मुलं शिशु मंदीर किंवा इंग्रजी माध्यमाच्या अंगणवाड्यांमध्ये जातात.' या अंगणवाडीत मुलांची आरोग्य तपासणी झाली असल्याची माहितीही अंगणवाडीसेविकेने दिली, परंतु किती बालकांची तपासणी झाली, त्या तपासणीतून कोणाचे काही निदान झाले का, याबाबतची माहिती अंगणवाडीसेविकेला सांगता आली नाही. जांभुळवाडी येथील मिनी अंगणवाडीत एकही मुल आढळले नाही. त्यावर अंगणवाडीला स्वतःची इमारत नसल्याचीसुबाबस सांगितली गेली. त्यानंतर बालकांना दिलेल्या खानेपानात मुना दाखवा, असे विचारले असता अंगणवाडी सेविकेस आहार दाखवता आला नाही. टेभरे येथील अंगणवाडीला भेट देवून श्री देवर्षी यांनी स्थानिक स्थलांतरित मजुरांच्या बालकांची समस्या समजावून घेतली. या भागातून मोठ्या प्रमाणात आदिवासी मजूर विटभट्ट्यांवर मजुरीला जातात. बऱ्याचदा त्यांची मुलंही गाव सोडतात. गावात राहिलेल्या बालकांना आरोग्यसेवा, अंगणवाडीतून आहार आदी सेवा मिळतात अथवा नाही हे पाहणारे-विचारणारे कुणीही नसते. परिणामी या भागात कुपोषणाचे प्रमाण अधिक जाणवते.

वरिल पाहणीच्या पार्श्वभूमीवर दिशा केंद्रचे श्री अशोक जंगले यांनी अधिकाऱ्यांशी संवाद साधत उपाययोजनांचे निवेदन केले. कर्जत पंचायत समितीचे गटविकास अधिकारी बी. एस. पुरी, तालुका आरोग्य अधिकारी डॉ. सी. के. मोरे, एकात्मिक बाल विकास विभागाचे प्रकल्प अधिकारी निशिगंधा भवाळ, ए. एन. पालकर, पाणी पुरवठा विभागाचे अभियंता कांबळे, बांधकाम विभागाचे अभियंता केदार, ग्रामपंचायतीचे विस्तार अधिकारी श्री. अहिरे, भरारी पथकाचे डॉ. सागर काटे आणि अंगणवाडीच्या पर्यवेक्षिका या पाहणीत सहभागी झाल्या.

तोंडावाटे दिलेले औषध उलटीतून बाहेर पडत होते. पोषण सखीने या सर्व परिस्थितीचा आढावा घेतला.

सर्वात आधी पोषण सखीने बाळाला ओ.आर.एस. द्यायला सुरुवात केली. जलसंजीवनी कशी बनवायची व बाळाला कशी द्यायची याबाबत समजावले गेले. नंतर पालकांना परिस्थितीचे गांभीर्य सांगितले गेले. घरातील अस्वच्छता दूर करण्याचा सल्ला दिला. त्यानंतर तातडीने या बाळाला सरकारी दवाखान्यात नेण्याची व्यवस्था करण्यात आली. दुपारच्या एसटीने हे मूल जव्हारच्या दवाखान्यात आणले गेले. त्यानंतर डॉक्टरांनी रितसर उपचारांना सुरुवात केली व ते बाळ वाचले.

त्यानंतर आरोग्य सखीने या बाळाचा काही दिवस पाठपुरावा केला. पालकांचे समुपदेशन केले. त्यामुळे हे बाळ कुपोषणाला बळी पडले नाही.

आफत टळली!

» काही वेळा गैरसमजांमुळे वैद्यकीय अधिकारी-कर्मचाऱ्यांना सामान्य नागरिकांच्या रोषाला सामोरे जावे लागते. अशा वेळी समजुतदार मध्यस्थांची भूमिका महत्त्वाची ठरते. कॅन प्रकल्पामुळे असे मध्यस्थ वैद्यकीय यंत्रणेला उपलब्ध झाले आहेत. नंदुरबारमध्ये अशीच एक घटना घडली. त्याची हकीगत..

‘जनार्थ संस्थे’ने टुकी या गावात कुपोषण तपासणी शिबिराचे आयोजन केले होते. गावातील बालकांची वजन, उंची मोजणे व दंडघेर तपासणी या शिबिरात झाली. या तपासणीमुळे अंगणवाडीत पाच सॅम बालकांची नोंदणी झाली. या बालकांच्या पाठपुराव्याची जबाबदारी अंगणवाडी सेविकेवर सोपवली गेली. त्याचप्रमाणे कुपोषण म्हणजे काय? कुपोषणाचे परिणाम, एन.आर.सी. सेवेचे महत्त्व याबाबत पालकांना माहितीही देण्यात आली.

या शिबिरात एका दोन वर्षांच्या बाळाला एन.आर.सी.मध्ये दाखल करण्याची गरज लक्षात आली. शंकर बसरथ पवार हे ते बाळ. त्या बालकाची आई संगीता. ती गरोदर होती. संगीताला नववा महिना सुरू होता. बाळ कुपोषित व आई गरोदर अशा या जोखमीच्या माय-लेकरांना दवाखान्यात नेणे गरजेचे होते. मात्र या बाळाचे वडील व कुटुंबातील इतर सदस्यांना ही गरज जाणवलेली नव्हती. या कुटुंबाचे बरेच समुपदेशन केले गेले. त्यानंतर काहीशा नाराजीनेच संगीता व तिचा कुपोषित मुलगा शंकर यांना दवाखान्यात नेण्यास मंडळी राजी झाली. प्रा. आ. केंद्र व तालुका वैद्यकीय अधिकारी यांना संपर्क साधून रुग्णवाहिकेकरिता विनंती करण्यात आली. पण त्या दिवशी रुग्णवाहिका आली नाही. दुसऱ्या दिवशी आली. त्यामुळे संगीताला दवाखान्यात नेले तेव्हा संस्थेचे कार्यकर्ते तेथे नव्हते. संगीतासोबत तिचे यजमान बसरथ पवार सिव्हिल हॉस्पिटलमधील एन.आर.सी. मध्ये गेले.

एन.आर.सी.मध्ये शंकर या कुपोषित बालकावर उपचार होणे अपेक्षित होते. ‘त्याची आई नवव्या महिन्याची गरोदर आहे व तिलाही वैद्यकीय तज्ज्ञांची गरज आहे हे’ ते गोप्यतः बसरथ पवार यांनी लक्षात घेतले. रात्रीच्या वेळी बसरथ पवार आपल्या बाळासाठी अंडे आणायला एन.आर.सी.मधून बाहेर गेले. नोमेकेट याचवेळी संगीताला बाळंतवेणास सुरु झाल्या. त्यामुळे ड्युटीवरील डॉक्टरांनी संगीताला लेबर रूममध्ये नेले.

बसरथ पवार वरील घटनेपासून अनभिज्ञ होते. दवाखान्यात परतल्यावर ते भांबावून गेले. कारण त्यांचे कुपोषित बाळ आईविना एकटेच रडत होते. संगीता आसपास दिसत नव्हती. अशा गोंधळलेल्या मनःस्थितीत बसरथ पवारांनी आपल्या घरी फोन लावला. ‘संगीताला डॉक्टरांनी अचानक नेले असून बाळ एकटेच रडत आहे.’ अशी अर्धवट माहिती त्यांनी घरी कळवली. फोनवर मिळालेल्या असंबद्ध माहितीच्या आधारे कुटुंबीयही बुचकळ्यात पडले. संगीताच्या सासुबाईने तर इतर नातेवाईकांना जमवले. या गोंधळलेल्या मंडळींनी अंगणवाडी सेविका व आशा कार्यकर्तींचे घर गाठले. तिथे जाऊन सासुबाईंनी रडारड सुरु केली. ‘डॉक्टरांनी आपल्याला फसवले’ अशी या मंडळीची नाहक भावना झाली. अपुऱ्या माहितीच्या जोरावर

सर्वजण वैद्यकीय यंत्रणेला कोसू लागले. एकूणच गोंधळ माजला. अंगणवाडी सेविका, आशा कार्यकर्ती किंवा शासकीय यंत्रणेचा प्रतिनिधी याप्रसंगात पवार परिवाराला शत्रू वाटत होता. त्यामुळे आशा कार्यकर्तीने जनार्थ संस्थेचे कार्यकर्ते संजय यांना फोन लावला. तिने संजयना सुरु असलेल्या गोंधळाची कल्पना दिली. संजय यांनी जनार्थच्या संचालिका रंजना कान्हेरे यांच्याशी संपर्क साधला. तिकडे दूर सिव्हिल हॉस्पिटलमध्ये सुरु असलेले संगीताचे बाळंतपण, त्यापासून अनभिज्ञ व आपल्या कुपोषित रडणाऱ्या बाळाला सांभाळणारे बसरथ पवार; इकडे गावात रडारड करणारे पवारांचे कुटुंबीय आणि तालुक्याच्या ठिकाणी जनार्थच्या रंजना कान्हेरे अशा तिकडम मधून मार्ग कसा काढणार ?

रंजना कान्हेरेंनी सिव्हिल सर्जन व जिल्हा आरोग्य अधिकाऱ्यांशी संपर्क केला, सिव्हिल हॉस्पिटलमध्येही फोन लावला. पण दुर्दैवाने यापैकी कुणाचाच संपर्क होऊ शकला नाही. त्यामुळे परिस्थितीचा तिढा आणखीच वाढला. पवारांचे गावातील सर्व नातेवाईक जमले होते. ही मंडळी तावातावाने सिव्हिल हॉस्पिटलकडे मोर्चाच घेऊन निघाली. गैरसमजातून संतापलेल्या मंडळीच्या तावडीत डॉक्टर मंडळी सापडली तर ? तर, बाका प्रसंग ओढवणार होता. रंजनाताईंनी नंदुरबारमधील ‘नर्मदा बचाव आंदोलन’च्या कार्यकर्त्या लतिका राजपूत यांच्याशी संपर्क साधला. लतिकांना प्रसंगातले गांभीर्य लक्षात आले. त्यांनी सिव्हिल हॉस्पिटलमध्ये संपर्क केला. तेथील डॉ. सातपुतेंनाही कळवले गेले. लतिका व रंजनाताई दोघीही डॉ. सातपुतेंशी बोलल्या. काही संतापलेली मंडळी दवाखान्याकडे येत आहेत याची पूर्वकल्पना आल्याने डॉक्टर व वैद्यकीय सेवक मंडळीही ‘तयार’ होती. आता डॉक्टर व रुग्णाचे नातेवाईक हा नेहमीचा संघर्ष होणार का ?

नाही, असे काहीही घडले नाही. संतापलेली नातेवाईक मंडळी दवाखान्यात आली. तेव्हा त्यांना संगीताचं बाळंतपण झाले व मुलगी झाल्याची वार्ता कळली. बाळ-बाळंतीण सुखरूप होते. संगीताचा कुपोषित मुलगाही दवाखान्यात सुरक्षित आहे. याबद्दल डॉक्टरांनी सर्वांना दिलासा दिला. बाळ-बाळंतीणीला सुखरूप पाहून सर्वांचा रागही निवळला.

कॅन प्रकल्पातून गावपातळीपासून ते जिल्हास्तरपर्यंत मध्यस्थांमुळे वरील घटनेतून दोन गोष्टी साध्य झाल्या. एक, कुपोषित बालकासोबत मातेलाही सेवा मिळाली. आणि दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे डॉक्टर-रुग्ण नात्यांमधील एक बाका प्रसंग टळला !